

ДО ПИТАННЯ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КУЛЬТУРИ МАЙБУТНІХ ФАХІВЦІВ - СОЦІАЛЬНИХ ПЕДАГОГІВ.

Сучасний стан розвитку суспільства в Україні характеризується значними змінами в соціально-економічній сфері. Процеси глобалізації, інформатизації, демократизації, гуманізації, становлення ринкових відносин та входження у Болонський процес є чинниками глибокого оновлення змісту та структури діяльності всіх соціальних інституцій, у тому числі й навчальних закладів. В умовах гуманізації освіти, коли культура людини являє собою вищу цінність, формування професійної культури майбутнього педагога стає найважливішою метою професійної підготовки.

Проблема формування професійної культури педагога залишається актуальною незалежно від того, про який період соціального розвитку йдеться мова. Ця проблема набуває особливої гостроти в умовах соціально-економічної та духовно-культурної кризи українського суспільства, котра виникла в перехідний період і супроводжується переоцінкою цінностей.

У теперішньому економічному кліматі безробіття все ще лишається життєвим фактом для багатьох молодих людей, включаючи як випускників, так і старших людей. У деяких сім'ях діти ніколи не бачили, щоб їх батьки йшли на роботу і безробіття може навіть стати спадковою хворобою.

Соціальне середовище також робить вклад до потенційного розподілу, що стоїть перед школами. мережі соціалізації, особливо сім'я, занепадають, інститут сім'ї змінюється, розлучення зростають, збільшується число сімей, що мають одного з батьків, де ситуація є особливо небезпечною.

Насильство в школах - феномен, котрий всі засуджують, але ніхто не спромігся його попередити - є відображенням поділів в зовнішньому світі. не проходить і дня, щоб засоби масової інформації не повідомляли про дисциплінарні проблеми, що вражають школи: пошкодження шкільного обладнання, розгульний спосіб життя, крадіжки, фізичне насилля над учнями та вчителями, ріст вживання тютюну та алкоголю та використання наркотиків в надзвичайно ранньому віці.

Число людей, що залишають школу без будь-якої кваліфікації кожного року зростає. Не випускаючи з поля зору свого завдання - зменшити нерівності та виховувати соціальну згуртованість, освітня система повинна швидко та ефективно адаптуватися до ситуації, що змінюється. Всі, хто відвідує школу, навчаються жити як частина спільноти та набувають

цінностей, що підтримують демократичне суспільство і покращують якість життя, тому, поза сумнівом, школа служить засобом соціалізації.

Однак, школи не здатні все зробити самостійно, тому потрібно зробити спробу віднайти нові форми співпраці. Нестача діяльності може призвести до всякого роду відхилень у поведінці, що може в свою чергу призвести до соціального виключення. Соціальний педагог має відігравати свою роль, наприклад, влаштовуючи заходи загального інтересу чи відпочинку, щоб зайняти дітей, коли ні вчителі, ні батьки не можуть доглядати за ними.

Процес цілеспрямованого розвитку професійної культури студентів - соціальних педагогів припускає виявлення найбільш оптимальних шляхів, умов і засобів її розвитку в навчально-виховному процесі вищого навчального закладу. Глобалізація може добре представляти прогрес, але ринкове логічне пояснення, що стоїть за цим, базується на прибутку, конкуренції індивідуумів, фірм та націй, щоб вижити в такому режимі люди зараз потребують для працевлаштування підвищення рівня навичок та кваліфікації.

Метою професійної освіти є підготовка фахівця високої кваліфікації. У процесі навчання у вищому навчальному закладі студенти розвивають духовні, вольові, інтелектуальні якості, підвищують свою культуру.

Короткий огляд наукової літератури з проблеми формування професійної культури вказує на те, що в останні роки це питання займає одне з провідних місць у дослідженнях процесу формування особистості педагога. Про це свідчить велика кількість публікацій, введення різних програм, спецкурсів у вищих навчальних закладах, які орієнтують майбутніх фахівців на удосконалення їх професійно-педагогічної культури.

Формування професійної культури майбутніх фахівців - соціальних педагогів характеризується низкою протиріч між:

- колективним характером праці, що зумовлює міжособистісну взаємодію, та формою опанування навичками професійної культури кожним конкретним фахівцем;
- об'єктивними вимогами пропонованими суспільством до фахівця й обмеженістю умов для розвитку його професіоналізму в повсякденній практиці;
- між творчою природою педагогічної діяльності і масово-репродуктивним характером підготовки педагогів;
- між усвідомленням майбутнім фахівцем необхідності і значимості своєї професійно-педагогічної культури і недостатнім досвідом і рівнем його наукових знань з цього питання.

Розв'язання зазначених протиріч має бути спрямоване на оновлення всієї системи підготовки майбутніх фахівців - соціальних педагогів до професійної діяльності, особливо на врахування тенденцій розвитку суспільства, на опанування змісту та професійних технологій

підготовки фахівця, на впровадження інновацій, на вмотивованість власного професійного зростання.

У науковій літературі професійна діяльність педагога розглядається як мінімум на трьох рівнях аналізу (О.Абдуліна, К.Абульханова-Славська, В.Семиченко). Соціально-педагогічний аналіз характеризує педагогічну діяльність як один із найважливіших різновидів соціальної діяльності. Психолого-педагогічний аналіз спрямований на визначення її структурних компонентів, характеристику тих особистісних факторів і внутрішніх механізмів, без яких виконання педагогом своїх функцій неможливе. Конкретно-методичний аналіз пов'язаний із змістом діяльності педагога й, відповідно, з виділенням тих знань, умінь і навичок, якими він має володіти з конкретної спеціальності [10].

Сьогодні проблеми як загальної, так і професійно-педагогічної культури викликають особливий інтерес у філософів, психологів, культурологів і педагогів. Різні підходи до поняття культури розглядаються в працях філософів А.Арнольдова, М.Бахтіна, Л.Буєвої, П.Гуревича, Н.Гусєвої, В.Крисаченка та ін.

Питанням загальної і професійної підготовки майбутніх фахівців присвячені праці вчених у галузі педагогіки вищої школи (А.Алексюк, Т.Бугайко, І.Зязюн, В.Козаков, Б.Ліхачов, А.Марушкевич, О.Мороз, Н.Ничкало, О.Плахотнік, Г.Тарасенко, Л.Рувінський, А.Сергєєв, В.Сластьонін та ін.).

Серед українських науковців окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядали В.Баркасі, М.Баяновська, Л.Голік, Т.Грабовська, Л.Коваль, М.Красовицький, Л.Міщик, А.Подольський, І.Тараненко, Г.Філіпчук, Б.Чижевський та інші.

Інтерес викликають праці, пов'язані з формуванням нового педагогічного мислення, що є неодмінною умовою удосконалення професійно-педагогічної культури (О.Анісімов, Г.Гранатов, В.Зінченко, Ю.Кулюткин, А.Петровський); педагогічної спостережливості (Л.Регуш); педагогічного прогнозування (В.Загвязінський); педагогічної рефлексії (Б.Вульф, Н.Кузьміна). Дослідники не лише розглядають сутність важливих для педагога психічних якостей, але і розробляють підходи до їх формування і розвитку.

У працях учених, що займаються проблемами соціальної педагогіки, зокрема, В.Бочарова, С.Белічева, М.Босенко, Б.Вульфова, М.Галагузова, С.Григор'єва, В.Гурова, І.Зверєвої, Г.Лактіонової, Р.Литвак, Т.Логвиненко, А.Мудрик, С.Харченко та ін., культура соціального педагога розглядається як одна з основних професійно значимих характеристик фахівця.

На думку Ю.Азарова сучасному педагогу однієї загальної культури недостатньо - потрібні спеціальні знання й уміння: уміння спостерігати за дітьми, виявляти суттєве в їхньому розвитку, співвідносити це суттєве з тими головними соціальними тенденціями, що вже

намітилися в суспільстві; визначати шляхи і методи їхнього розвитку, глибоко аналізувати діалектику взаємопереходу різних засобів, прийомів виховного впливу; науково систематизувати педагогічні знахідки і досягнення [1, с.440].

Професійна культура є найважливішою частиною загальної культури соціального педагога, що містить у собі розвиненість і розмаїтість здібностей, їхнє багатство, гармонію розумового й емоційного початку професійної діяльності і поведінки людини. Важливим показником загальної культури особистості соціального педагога є етикет - зовнішня культура, правила і норми, що сприяють спілкуванню людей. Уміння володіти нормами культури і правильно застосовувати їх на практиці визначає цінність особистості людини, її здатність впливати на навколишній світ, перетворювати його.

Професійне становлення особистості майбутнього фахівця має дві основні функції. З одного боку, воно слугує потребам формування загальнолюдських якостей, що необхідно будь-якій людині і професіоналу, з іншого боку - засвоєнню педагогічних знань, умінь і навичок та є основою для грамотного здійснення ним майбутньої професійно-педагогічної діяльності.

У зв'язку з цим, провідним принципом державної освітньої політики є принцип гуманістичного характеру освіти, що говорить про пріоритет загальнолюдських цінностей, життя і здоров'я людини, вільного розвитку особистості, виховання громадянськості. Гуманізація професійної освіти пов'язана з формуванням культури особистості майбутнього фахівця у всіх її проявах, тому відбувається оволодіння всім різноманіттям культури, у тому числі і професійної. Основою цього принципу є розуміння освіченості особистості, необхідності задоволення її потреб у реалізації своїх здібностей і можливостей.

Крім того, сьогодні поняття гуманізації і гуманітаризації розведені, і реалізація принципу гуманітаризації в умовах вищих навчальних закладів вимагає введення гуманістичних ідеалів у навчально-виховний процес для поповнення творчого потенціалу особистості студента.

Відповідно до вищесказаного система підготовки майбутніх фахівців - соціальних педагогів будується на принципах педагогічної освіти: гуманізації, гуманітаризації, демократизації, неперервності, інтеграції, індивідуалізації.

Гуманітарна складова змісту професійної освіти соціального педагога вирішує наступні основні завдання: формування ціннісного фонду як основи розвитку позитивної мотивації до його професійної діяльності; розкриття основних аспектів вітчизняної і зарубіжної культури; формування соціальної компетентності майбутнього фахівця; розвиток інтелектуальної творчості майбутнього соціального педагога і можливості до його неперервної гуманітарної освіти.

В.Діденко зазначає, що загальнокультурний розвиток особистості є умова її професійного розвитку. Основними гуманістичними цінностями суспільства є воля, творчість, спілкування, спрямовані на творчу діяльність. Ці три складові виступають у взаємозв'язку: творчість як вища воля, спілкування як потреба в іншому, як умова вільної реалізації особистості. Нові вимоги до людини можуть бути реалізовані, насамперед, через зміни в змісті і формах освіти [3, с. 77].

У цьому зв'язку розвинений професіоналізм педагога включає не тільки ступінь володіння сумою знань, що забезпечують успішне оволодіння обраною спеціальністю, але і постійне прагнення до джерел духовних багатств, творче ставлення до своєї улюбленої справи.

Говорячи про професійну культуру педагогічної праці, можна припустити такий рівень педагогічної діяльності, що забезпечить високо результативне вирішення навчально-виховної задачі в ситуації психологічного комфорту студента і творчість саморозкриття особистості педагога.

Як зазначають В.Загвязинський, В.Кан-Калик, Н.Никандрова, та ін. [5] педагогічна дійсність об'єктивно вимагає від викладача творчого ставлення до всіх сфер діяльності (наукової, навчально-методичної, виховної, суспільної).

Творча активність викладача - це результат високого рівня розвитку педагогічної культури, що припускає «оснащеність» інтелекту викладача професійними (спеціальними і педагогічними) знаннями, метою і суспільною значимістю діяльності, почуттям відповідальності за її наслідки, потребою в пізнанні педагогічної реальності і себе як професіонала, здатністю реагувати на все нове в педагогічній освіті.

Для студента - майбутнього педагога творчість є важливою рисою професійної діяльності. Тому розвиток індивідуальності повинен припускати розвиток відповідних характеристик психіки, і насамперед креативності мислення (інтелектуальна сфера), інтелектуальні потреби, прагнення до оригінального, незвичайного (мотиваційна сфера).

Творча індивідуальність педагога знаходить своє вираження в нестандартних способах педагогічної діяльності, в оригінальних прийомах оформлення своїх робіт, у незалежній поведінці в навчальних ситуаціях, у схильності до пошукової, дослідницької діяльності, до вільного вибору завдань і способів діяльності, до ініціативи, до висловлення власних пропозицій, задумів.

Позитивна спрямованість самореалізації визначається не тільки і не стільки зовнішнім впливом, скільки внутрішньою потребою особистості. Потреба в самореалізації - одна з ведучих потреб особистості, що є джерелом індивідуально-значимої активності людини, спрямованої на перетворення себе й інших. Здатність до професійної діяльності, через

систему потреб, інтересів, цінностей особистості студента, виражаються в інтеграції різноманітних видів науково-педагогічної діяльності. Самореалізація розглядається одночасно як мета, засіб, процес досягнення мети і його результат. Вона виступає внутрішнім особистісним змістом, охоплюючи весь шлях руху внутрішньої, індивідуальної мети від першого помислу до матеріального втілення. Процес самореалізації - це не одиничний акт, це процес постійного подолання себе, здійснення себе для нового повного розкриття своїх сил і здібностей, коли особистість стає суб'єктом свого розвитку.

У теорії педагогіки і психології розпочата спроба використовувати для характеристики професійної культури фахівця поняття «навченість», що включає, як відомо, комплекс якостей: гнучкість, самостійність, оперативність, мобільність і ін. Для майбутнього педагога як представника гуманітарної професії, крім досить високої навченості, необхідно володіти яскраво вираженим вербальним типом інтелекту, що означає багатий словниковий запас, уміння співвідносити конкретні й абстрактні поняття, наявність високорозвиненого абстрактного мислення.

Володіння педагогом професійними вміннями О.Дубасенюк називає "професійною вмілістю". До структури професійних умінь вона включає такі блоки: гностичний, проектувальний, конструктивний, комунікативний, організаторський, оціночний, прикладний [4]. Новизна поглядів О.Дубасенюк виявляється не в підході до конструювання вмінь, які визначають професіоналізм педагога, а у змістовному переліку цих умінь за ступенем їхньої значимості в професіоналізмі розв'язувати педагогічні задачі.

Поняття «професійно-педагогічна культура» і «педагогічна діяльність» не тотожні, але єдині. Професійно-педагогічна культура, будучи особистісною характеристикою соціального педагога, представляється як спосіб його професійної діяльності в єдності цілей, засобів і результату. Різноманітні види педагогічної діяльності, утворивши функціональну структуру культури, мають загальну предметність - вирішення специфічних задач. Вирішення задач припускає реалізацію індивідуальних і колективних можливостей, а його процес утворить технологію педагогічної діяльності як компонента, що розкриває спосіб існування і функціонування професійної культури майбутніх фахівців соціальної педагогіки.

У професійній діяльності майбутніх фахівців – соціальних педагогів основними протиріччям, які забезпечують розвиток (при наявності належної мотивації), є протиріччя між здібностями, обдарованістю людини і вимогами до педагогічної діяльності, поведінки. Вирішення у педагогічному процесі протиріч здійснюється кожним педагогом своєрідно, у відповідності зі своїми здібностями, компетентністю. Тим самим забезпечується індивідуальний стиль діяльності [8].

Вивчаючи феномен професійної педагогічної діяльності, чинників її ефективності та результативності у педагогіці вживалися різні поняття для характеристики високого рівня досягнень. Серед них такі, як педагогічна вмільсть (О.Дубасенюк), педагогічна майстерність (Ю.Азаров, І.Зязюн, Н.Кузьміна, В.Семиченко), педагогічна творчість (В.Кан-Калик, М.Никандров, Р.Скульський), педагогічна стійкість (З.Курлянд, К.Платонов), компетентність (О.Мармаза, В.Маслов, В.Шакурова). Однак, крім суто педагогічних характеристик, необхідно, на наш погляд, звернутися до виокремлення та спеціального формування тих якостей і вмінь особистості, які визначають успішну професійну діяльність фахівця вищого навчального закладу.

Так, встановлено, що педагог досягає професіоналізму, якщо в нього розвинуті: здатність до самоврядування, сміливість, рішучість, уміння ризикувати; самоповага; впевненість у собі через усвідомлення своїх слабкостей; реалістичність, адекватність самооцінки; спілкування з людьми, що у нього вірять; сильна воля, уміння концентрувати енергію на головному напрямку; уміння сконцентруватися на діяльності і на меті; високий рівень саморегуляції як виконання того, що намічено; розумову активність і пластичність як уміння перебудовувати своє поведінку в умовах, що змінюються; самолюбство як рушійна сила особистості і спосіб співвіднесення себе із соціальним світом [2].

За визначенням І.Зязюна, сутність професіоналізму педагога полягає в поєднанні професійної культури та професійної самосвідомості, що дозволяє педагогу на високому рівні здійснювати професійну діяльність [6]. Професіоналізм як систему, яка складається з професіоналізму особистості та професіоналізму діяльності розглядають представники російської наукової акмеологічної школи (А.Деркач, О.Зазикін, В.Сластьонін). Вони зазначають, що професіоналізм особистості - це якісна характеристика суб'єкта праці, яка позначає високий рівень професійно важливих або особистісно-ділових якостей, креативності, а також наявність ціннісних орієнтацій, спрямованих на прогресивний розвиток [11]. Вони підкреслюють, що професіоналізм діяльності - це якісна характеристика суб'єкта праці, яка позначає високу професійну кваліфікацію та компетентність, наявність різноманітних навичок і вмінь, володіння сучасними алгоритмами та способами вирішення професійних завдань, що дозволяє здійснювати діяльність з високою та стабільною продуктивністю.

Професіоналізм особистості та діяльності - це поняття, які віддзеркалюють дві сторони одного явища. Вони характеризують якості, що знаходяться в діалектичній єдності. Однак, як зазначають учені, професіоналізм діяльності домінує у своєму розвитку і стимулює

розвиток професіоналізму особистості. Таким чином, акмеологи тлумачать професіоналізм як інтегровану якість, яка складається з діяльнісного та особистісного аспектів.

Л.Пуховська на основі аналізу підходів американських учених І.Гудсона, П.Паскаля, М.Садкера, М.Фуллана, Е.Харгрівера, Д.Шона висвітлює проблему професіоналізму педагогів з позицій компаративістики. Досліджуючи генезис поняття професіоналізм, вчена порівнює концепції "вузького професіоналізму" та "широкого професіоналізму". "Вузький професіоналізм", на її думку, обмежує поле діяльності педагога в часі і просторі, події в освітньому житті розглядаються ізольовано від навколишнього середовища, уміння вчителя виводяться з досвіду, професійні цінності базуються на автономній професійній діяльності. "Широкий професіоналізм", навпаки, вважає Л.Пуховська, розширює поле педагогічної діяльності, показує вміння вчителя поєднувати теорію та практику, цінність професії базувати на професійному співробітництві [9].

Професіоналізм припускає наявність комплексу потенційно високих здібностей: академічних, дослідницьких, творчих, пізнавальних, соціальних (головним чином управлінських) і емоційних. У психології здібності розглядаються як складне явище – це і індивідуально-психологічні особливості, що забезпечують легкість і швидкість набуття знань, умінь і навичок, і такі індивідуально-психологічні особливості, що мають відношення до успішності виконання відповідної діяльності, і особлива чутливість людини до сприйняття навколишнього світу з відповідною адекватною реакцією на нього [2].

До складових професіоналізму відносяться також креативність, активність як здатність до дії й експериментування з предметним середовищем, енергетичний потенціал людини (пов'язаний з такими емоціями, як любов і гнів, що «запускають» механізми діяльності), мотивація досягнення і прагнення до самовдосконалення.

Ми поділяємо точку зору Й.Ісаєва в тому, що професійно-педагогічна культура проявляється «як інтегральна властивість особистості педагога-професіонала, як умова і передумова ефективності педагогічної діяльності, як узагальнений показник професійної компетенції викладача і як мета професійного самовдосконалення» [7, с. 30].

Психологи довели, що потреба в досягненнях, рівень домагань і самооцінка індивіда піддаються керуванню через такий важіль, як психологічно вивірене сполучення санкції за невдачу і нагороди за успіх.

Чим більш розвинуте педагогічне мислення, педагогічна рефлексія, здібності керувати своїми думками, діями, вчинками, тим більш продуктивною, цікавою, результативною є педагогічна діяльність.

Індивідуальність припускає особливий стиль діяльності, що складається в цілому з відомих у теорії і практиці прийомів; така індивідуальність зумовлена синтезом індивідуальних особливостей розвитку людини і рівнем її професіоналізму.

Наявність індивідуальних стилів педагогічної діяльності характеризує вплив індивідуального прояву сфер людини на здійснення нею професійної діяльності. Індивідуальний стиль педагогічної діяльності відображає характерну рису індивідуальності самого педагога. Індивідуальність у професійній діяльності, на думку А.Маркової, – це взаємодія розвитку особистості і суб'єкта професійної діяльності. Вона вказує, що становленню індивідуальності сприяє набуття людиною спеціальних психічних якостей, знань і умінь, а також самовизначення, здатності до індивідуального саморозвитку [8]. Індивідуальність складається в результаті унікального індивідуально неповторного сполучення обставин життя людини, у яких вона реалізує і розвиває свої можливості і здібності.

У сучасних умовах індивідуальний стиль діяльності вчителя здобуває додаткові критерії. Творчо і гуманістично зорієнтована індивідуальність може випереджати вимоги професії і бачити перспективи її розвитку, характеризуватися здатністю до внутрішньої соціальної відповідальності, до індивідуального самостійного вибору.

Творча індивідуальність педагога характеризується тим, що в силу індивідуальних особливостей його розвитку (наукового складу мислення, творчого ставлення до справи, прагнення до самореалізації й ін.) професійна діяльність такого педагога відрізняється від роботи його колег пошуками нових оригінальних підходів і засобів [11, с.49].

Психолого-педагогічні умови розвитку й удосконалення творчої індивідуальності майбутнього фахівця виражаються у становленні професійної позиції; відчутті протиріч, оригінальності і доцільності їх вирішення; імпровізованості і свідомості процесу самоактуалізації.

Креативність виступає умовою творчого саморозвитку особистості, є істотним резервом її самоактуалізації. Креативність виражається сприйнятливістю, чутливістю до проблем, відкритістю до нових ідей і схильністю, чи руйнувати, чи змінювати стереотипи з метою створення нового, одержання нетривіальних, несподіваних і незвичайних рішень життєвих проблем.

Дослідження креативності в галузі акмеології дозволили виявити оптимальні форми організації і керування творчим процесом з метою самоосвіти і розвитку творчої індивідуальності: моделювання творчого процесу в інноваційній практиці (саме у творчій діяльності розвивається креативний потенціал особистості). Складність при цьому полягає у

найкращій організації і регулюванні співтворчої діяльності, у якій і формуються не тільки свідомі, але і підсвідомі процеси творчої індивідуальності особистості. У педагогіці творча індивідуальність учителя характеризується як динамічне явище, складна відкрита система, життєва програма особистості.

Сучасний творчий учитель не просто реалізує себе, роблячи вибір між репродуктивним способом педагогічної діяльності і творчістю, він якісно перетворює себе, знімає свої психологічні бар'єри, переосмислює свої професійні очікування, шукає можливості для розвитку професійно-значущих якостей, виробляє свою педагогічну концепцію. У цілому для творчої діяльності вчителя характерні, по-перше, інноваційна спрямованість, по-друге, спрямованість на розвиток себе як індивідуальності в процесі творчої діяльності.

Творчий вчитель усвідомлює, що без самовдосконалення, саморозвитку індивідуальності неможливе зростання у професійній сфері. Тому, оволодіння новітніми та розробка власних технологій, неможливе без розвитку професійно важливих якостей як цілей життєдіяльності. Саме ці дві спрямованості можна розглядати як найважливіші критерії професійної культури педагога.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азаров Ю.П. Искусство воспитывать: Книга для учителя. - 2-е изд., испр. и доп. -М.: Просвещение, 1985. -448 с.
2. Горчакова Н.Ф. Формула профессионализма. - Челябинск, 1997.
3. Диденко В. Введение в педагогическую профессию: Учеб. пособие для студентов пед. учеб. заведений. - Смоленск, 1999. - 198 с.
4. Дубасенюк О. Методика формування професійної умілості майбутніх вчителів // Шлях освіти. - 1998. - №3. - С.37-41.
5. Загвязинский В. Педагогическое творчество учителя. - М.: Педагогика, 1987. - 159 с.
6. Зязюн І. Особливості професійної підготовки педагога // Педагогічна газета. - № 2. - 2001.
7. Исаев И. Теория и практика формирования профессионально-педагогической культуры преподавателя высшей школы / Московск. пед. гос ун-т, Белгородск. гос. пед. ин-т. -М- Белгород, 1993. - 219 с.
8. Кузьмина Н. Методы акмеологического исследования. - М.: ИЦ, 2002. - 180 с.
9. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М., 1996. - С.143.

10. Пуховська Л. Стратегія розвитку професіоналізму педагогів на зламі століть // Післядипломна освіта в Україні. - 2002. - № 2. - С. 29-32.
11. Семиченко В. Від базових ознак педагогічної діяльності - до бази педагогічних технологій // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. - 2001. - Вип.1. - С.96-107.
12. Слостенин В.А., Подымова Л.С. Педагогика: инновационная деятельность. - М., 1997. - С.49.